

УДК 94 (477.42)«1941-1943»

Іван Ковальчук
(Житомир)

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ КЕРІВНОГО СКЛАДУ ОУНІВСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ НА ЖИТОМИРЩИНІ У 1941-1943 рр.

У статті представлено узагальнений соціально-політичний портрет окремих представників керівного складу оунівського підпілля на Житомирщині у 1941-1943 рр. Доведено безпідставність звинувачення оунівців у «буржуазному» походженні.

Ключові слова: *Житомир, ОУН, підпілля, походження, провід, репресії.*

Питання діяльності українського націоналістичного руху перебувають у дослідницькому фокусі в Україні із середини 1990-х рр. На жаль, логічна й ідеологічна незавершеність й амбівалентність попереднього розгляду цього питання залишають значну можливість для різночитання і маніпуляцій на історичній пам'яті українського народу.

Діяльність українських націоналістів на Житомирщині стала предметом вивчення ряду загальноукраїнських досліджень так і суто краєзнавчих розвідок. Починаючи від праці В. Косика¹, висвітлення історії націоналістичного руху на території Житомирської області представлено як органічна частина його загальної історії. Останні індивідуальні та колективні роботи з цієї проблеми також розглядають Житомирщину як один із провідних теренів функціонування оунівських осередків². Окремі сюжети про діяльність оунівців на Житомирщині наявні й в працях представників зарубіжної історіографії³. Дослідниця В. Жилюк розкриває біографічні дані окремих членів українського націоналістичного руху Житомирської області, проте окремо на цьому аспекті увагу не акцентує. Біографічні зрізи керівного складу мережі ОУН(м) на Житомирщині подані у розвідці автора цієї статті та С. Стельниковича⁵. Загалом, підсумовуючи попередній історіографічний доробок, можна констатувати, що діяльність ОУН та УПА на Житомирщині перебуває у дослідницькому дискурсі. Проте окремих розвідок з питання соціально-політичного портрету керівників та рядових членів цих організації ще не існує.

І сьогодні певною мірою деякі автори продовжують популяризацію сумнівних стереотипів сталінсько-брежнєвської історіографії. Одним із

таких «найживучіших» стереотипів є «прищеплення» українському націоналізмові прикметника «буржуазний», що між іншим стосується не лише періоду Другої світової війни. Щоб спростувати дану тезу вкрай необхідно «наблизити» розгляд проблеми, перемістивши його на рівень повсякденна і «вивести» соціально-політичний портрет, тобто свого роду «обличчя» членів цього руху. І в першу чергу його керівної ланки.

Діяльність українських націоналістів на Житомирщині розпочалася відразу після приходу нацистських окупаційних військ. Так, уже 10 липня 1941 р. до Житомира прибули очільники бандерівської похідної групи «Північ». Серед іншого, вони організували Житомирське обласне управління, першим головою якого став учитель за фахом, до цього Корецький районний провідник ОУН(б) Іван Луцюк⁶. Протягом 10-11 липня 1941 р. був призначений очільник Житомирської обласної ексекютиви бандерівців — Микола Шевчук, колишній повітовий провідник оунівців на Грубешівщині⁷. Осередок бандерівців у Житомирі розташовувався по вулиці Лермонтовській, 13⁸.

Одночасно з обласним було створене Житомирське міське управління⁹. Бургомістром Житомира спочатку був Юрій Орищенко, який наприкінці липня 1941 р. залишив цю посаду. До нацистської окупації він працював у Житомирському кооперативному технікумі викладачем української мови та літератури. Після захоплення німецькою армією Житомира, його призначили директором відкритої у нових умовах Житомирської технічної школи¹⁰. Ю. Орищенко у кінці липня 1941 р. очолив Житомирський міський провід мельниківців та координував діяльність останніх до кінця листопада 1941 р., коли за активну участь в організації і проведенні вшанування 20-річчя Базарської трагедії його з дружиною 6 грудня 1941 р. стратили німецькі каральні органи .

До керівного складу ОУН, очолюваної А. Мельником, у Житомирі входив також Лука Лисенко — інспектор народних шкіл Житомирського району, а згодом — голова Житомирського районного управління. Серед інших членів міського проводу мельниківців також були: Олексій Сас — доцент місцевого сільськогосподарського інституту; Микола Яременко — завідуючий земельним відділом Житомирського обласного управління; Матвій Коберницький — завідуючий відділом охорони здоров'я обласного управління¹². Саме на прикладі М. Коберницького відстежується ще одна прикметна деталь соціально-політичного портрету місцевих оунівців. Він народився 1887 р. і походив з української родини священника, за освітою — лікар-епідеміолог, працював завідуючим санітарно-епідеміологічною станцією Житомира. У 1938-1939 рр. проходив по кримінальній справі як учасник контрреволюційної, диверсійно-повстанської організації, яка мала завдання формувати диверсійно-повстанські загони,

займатись шкідництвом і поширювати інфекційні хвороби. Під час перебування у слідчому ізоляторі М. Коберницький змушений був зізнатися у пред'явлених звинуваченнях і навіть оформити власноручні свідчення. На щастя, абсурдність цих звинувачень стала зрозумілою на суді, і його було звільнено, а справу закрито¹. Встановлено, що заарештовувався органами НКВС та провів близько року під вартою й О. Сас¹⁴. Справедлива образа на радянську владу за безпідставні звинувачення і зазнані страждання ставала не останньою причиною вступу місцевих жителів до лав ОУН.

Керівником жіночої секції Житомирського міського управління стала Юлія Мережинська. Вона народилася 1889 р. у селищі Ушомир Коростенського району Житомирської області. Протягом 1907-1908 рр. навчалася у Московському комерційному інституті. З 1910 р. розпочалася педагогічна діяльність Ю. Мережинської. Спочатку вона сім років навчала дітей у сільських школах області, а починаючи з 1930 р. і до нацистської окупації, Ю. Мережинська працювала вчителькою у школах Житомира та викладачем у місцевому педагогічному інституті. Коли провідну роль в українській адміністрації Житомира перебрали на себе мельниківці, Ю. Мережинська приєдналася до їхньої організації. Вона очолювала жіночу секцію, з вересня 1941 р. — уже жіночий відділ біржі праці Житомирського міського управління. Відділ біржі праці проводив реєстрацію жінок міста, допомагав їм у працевлаштуванні та видавав продуктивні картки. Окрім того, опікувався безпритульними дітьми, жебраками, здійснював реставрацію церков. Так, у Житомирі був організований дитячий будинок, налагоджена допомога у роботі будинку немовляти. По звільненню з цієї посади у листопаді 1941 р. Ю. Мережинська організувала й очолила Комітет допомоги військовополоненим. До його складу входили переважно жінки, які працювали на управлінських посадах, вчителями, лікарями. Співробітники комітету здійснювали збір речей для поранених військовополонених червоноармійців табору на Богунії (тоді село на околиці Житомира. — *Авт.*), відкрили кухню при другій міській поліклініці, яка годувала поранених військовополонених, відремонтували приміщення поліклініки й розпочали будівництво лазні, перевели з табору до лікарні поранених та важко хворих на висипний тиф військовополонених. Допомогу комітету, окрім полонених червоноармійців, декілька разів отримували поранені німецькі солдати¹⁵.

Наприкінці липня 1941 р. першого голову Житомирського обласного управління бандерівця І. Луцюка (виїхав із міста, рятуючись від репресій окупаційної влади. — *Авт.*) заступив житель Житомира, юрист за фахом, Олександр Михайлович Яценюк. Він народився 1881р. у с. Досин на Хмельниччині, за національністю — росіянин; у Петроградському університеті здобув освіту юриста із земельних справ. До нападу Німеччини на

Радянський Союз О. Яценюк працював юрисконсультom на Південно-Західній залізниці. 1 серпня 1941 р. він був призначений головою Житомирського обласного управління.

Перебуваючи на посаді, О. Яценюк побачив зсередини справжню суть нацистського окупаційного режиму та ставлення нової влади до місцевого українського населення. Тому він схилився до ідеї створення самостійної Української держави і в середині серпня 1941 р. вступив до ОУН(м). Робота О.М. Яценюка на чолі Житомирського обласного управління, як і функціонування самого управління, тривала до середини листопада 1941 р. 14 листопада того ж О.М. Яценюка та його сина молодшого сина Лева заарештували нацистські каральні органи. В ув'язненні вони пробули 11 днів¹⁶.

Мельниківці також очолювали відділ освіти Житомирського обласного управління. Від часу створення й до середини серпня 1941 р. керівником відділу був Олександр Олександрович Яценюк — син О.М. Яценюка¹⁷. О.О. Яценюк народився 1912 р., закінчив Київський університет та упродовж 1939-1941 рр. працював деканом мовно-літературного факультету Житомирського педагогічного інституту, проживав у Житомирі¹⁸. Більше того, із 1940 р. О.О. Яценюк був кандидатом у члени ВКП(б) й активістом команди викладачів інституту з оборонної роботи¹⁹. У кінці липня — на початку серпня 1941 р. О.О. Яценюк очолив обласний провід ОУН(м). Як керівник мельниківського осередку він намагався узгодити потреби місцевого населення з інтересами нацистської окупаційної влади. У контексті цих обставин О.О. Яценюк зазначав, що управління, на чолі яких стоять члени ОУН, повинні лише створювати видимість покори перед окупаційною владою, а фактично намагатись упроваджувати свою програмну лінію²⁰. Секретар Житомирського обласного управління Микола Ясинський навів слова О.О. Яценюка, сказані ним улітку 1941 р.: «Воюємо за Самостійну Україну, а німці самі з України не підуть, їх потрібно буде виганяти зі зброєю у руках»²¹. У середині серпня 1941 р. Яценюк-молодший став директором відновленого Житомирського учительського інституту. Цей заклад складався з історико-філологічного (гуманітарного), природничо-географічного і фізико-математичного факультетів. Діяльність О.О. Яценюка на чолі Житомирського обласного проводу ОУН(м) тривала до кінця листопада 1941 р., коли за активне вшанування 20-ї річниці Базарської трагедії, він був заарештований СД. Саме у кінці 1941 р. відбувся розгром і перехід у глибоке підпілля залишків мережі мельниківців на Житомирщині. Наявна і доступна на сьогодні відносно достовірна джерельна база не дозволяє розкрити їхню історію у подальший період окупації.

Таким чином, встановлено, що мельниківцям із західних областей України і їхнім місцевим симпатикам вдалося взяти під свій ідеологічний

та організаційний контроль Житомирське міське й обласне управління. Функціонування цих владних структур і партійних осередків стало можливим завдяки підтримці місцевих мешканців. Населення Житомирщини, яке до цього понад 20 років прожило під радянсько-комуністичним режимом не стало б підтримувати носіїв буржуазних та антинародних ідей.

На Житомирщині була також створена потужна мережа місцевих осередків ОУН(Б). Саме бандерівці прибули до Житомира уже 10 липня 1941 р., що певним чином пояснює масштабність їхньої практичної роботи. Кандидатом на посаду голови обласного управління, замість призначеного І. Луцюка, про що йшла мова вище, був місцевий житель, викладач інституту Юрій Джулай. Його батько, нібито, був пов'язаний із українськими націоналістами ще до 1939 р. та долучив до ОУН(б) і сина. Під час організації української допоміжної адміністрації Ю. Джулай був одним із найпомітніших активістів. Проте через брак досвіду управлінської роботи на такому рівні він відмовився від вказаної посади. Згодом Ю. Джулай працював у політичному відділі обласної поліції і начальником контрольно-насіневої лабораторії, що дозволяло йому паралельно налагоджувати оунівські осередки²³.

Діяльність бандерівських похідних груп була припинена нацистськими каральними органами у вересні 1941 р., коли розпочалися перші широко-масштабні арешти їхніх активістів²⁴. До 5 вересня в Україні нацисти заарештували 80% вищого керівного складу ОУН(б)²⁵. У Житомирі 7 вересня 1941 р. був заарештований керівник похідної групи «Північ» бандерівської Організації Микола Климишин («Непоборний»), який прибув із Кракова 6 вересня 1941 р. По закінченню слідства він був ув'язнений у концтаборі Аушвіц. На волю з німецьких в'язниць М. Климишин вийшов у грудні 1944 р.

Після вказаних подій у Житомирі змінився керівник бандерівського проводу — від кінця серпня 1941 р. ним став Василь Щербак («Хома»), який мав німецькі документи на ім'я лікаря Архипа Щербака²⁶. В.Щербак народився 1916р. у Сокальському районі Львівської області, навчався у Львівському університеті, за націоналістичну діяльність був засуджений на 5-й річний строк ув'язнення .

В. Щербаку («Хомі») довелося по суті заново налагоджувати роботу місцевого оунівського підпілля. Його помешкання, за адресою Пуятинська площа, 4 стало підпільним штабом бандерівців у Житомирі. Секретарем Житомирського обласного проводу у цей час була Галина Чуйко. Вона народилася на Черкащині, приблизно у 1939 р. з батьками переїхала до Житомира, а 1940 р. — її батька, вчителя за професією, директора школи, направили на роботу в Західну Україну. Галина

навчалася у Львівському університеті, а після нацистської окупації Житомирщини прибула сюди у складі похідної групи. У місті вона проживала на квартирі своєї колишньої вчительки Валерії Джулай, де здійснювала організаційну роботу. Дане помешкання стало ще однією конспіративною квартирою оунівців. Тут Г. Чуйко приймала від зв'язкових літературу, згодом переправляючи її по районах, друкувала програму та листівки ОУН(Б), які також поширювала по місту й області. У квартирі В. Джулай відбувалися зустрічі й збори деяких оунівців Житомира — всього людей 10-15. За соціальним походженням це були вихідці із селянських, робітничих сімей і родин службовців, представники інтелігенції міста. На своїх зборах члени і симпатички ОУН(б) читали програму й листівки Організації, обговорювали поточну суспільно-політичну ситуацію, розповідали про завдання і цілі з виховання молодого покоління⁸.

Житомирським обласним проводом ОУН(б) «Хома» керував до листопада 1941 р. Він був розстріляний німцями у Житомирській в'язниці разом із членом похідної групи Миколою Кравсом²⁹. За іншими даними, В. Щербак був повішений у Житомирі на Сінній площі³⁰.

Після В. Щербака («Хоми») обласний провід бандерівців очолив Роман Марчак 1911р. н., на прізвисько «Моргун»³¹. Оскільки вся подальша діяльність бандерівців на Житомирщині була суворо законспірована, керівниками обласного проводу ставали вихідці із західних областей України, а наявна на даний час інформація вкрай обмежена й неточна, тому скласти на її основі соціально-політичний портрет вищого керівництва ОУН(б) практично неможливо.

Відомо, що лише за 1942 р. декілька разів змінювалися керівники Житомирського обласного проводу бандерівської ОУН. До лютого 1942 р. провід області очолював Р. Марчак («Моргун»), який загинув від рук німецьких спецслужб³². У цей час, рятуючись від репресій, із Житомира виїхала Г. Чуйко³³. Від лютого до літа 1942 р. проводом керував «Отченаш» або «Дядько», ім'я якого Сергій. Він за неперевіреними даними відбув по справах Організації у Чернігівську область і там загинув³⁴. Після нього — до листопада 1943 р. бандерівське підпілля на Житомирщині очолював виходець із Галичини «Бульба», справжнє ім'я Микола Васильович³⁵. Останнім керівником бандерівців Житомирської області у період німецької окупації був Василь Куліш 1918 р. н., відомий як «Орлюк» та «Орлик». Наприкінці 1943 — на початку 1944 р. він також був крайовим референтом юнацтва на ПЗУЗ і керівником політичного відділу воєнної округи «Тютюнник»³⁶. 1 січня 1944 р. під час наступу 7-го полку 24-ї стрілецької дивізії 18-ї армії 1-го Українського фронту «Орлюк» і ще четверо повстанців були виявлені червоноармійцями на

горищі однієї з хат у с Половецьке Бердичівського району. Під час слідства «Орлюк» спочатку спробував був видати себе за радянського партизана. Як далі розгорталася подія достеменно невідомо, проте за довідкою слідчого Смерш, «Орлюк» «при спробі втечі з допиту, вбитий»³⁷.

Отже, визначено, що формування і діяльність українського націоналістичного руху на Житомирщині відбулося за ініціативи членів похідних груп обох ОУН і за активної підтримки місцевого населення. Узагальнений соціально-політичний портрет керівного складу українського націоналістичного підпілля, які були уродженцями Житомирщини, яскраво демонструє міфічність «буржуазності» цього руху. Загалом абсолютна більшість його членів була селянського походження, мала педагогічно-технічну освіту й не до 1917 р. ні після, не володіла жодними засобами виробництва чи фінансовим капіталом. Подальше дослідження соціально-політичного портрету рядових членів ОУН та УПА сприятиме формуванню об'єктивних оцінок і деконструкції ряду радянських історіографічних міфів.

¹ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. — 660 с.

² *Стародубець Г.* Генеза українського повстанського запілля: монографія. — Тернопіль, 2008. — 464 с; *Кот С.І.* Похідні групи ОУН // Енциклопедія історії України: в 10 т. / голова редкол. В.А. Смолій. Т. 8: Па-Прик. — К., 2011. — С 461-463.; *Патриляк І.К.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939-1960 рр.): монографія. — Львів, 2012. — 592 с; *Патриляк І.К., Боровик М.А.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. — Ніжин, 2010. — 590 с; *Друга світова війна в історичній пам'яті України.* (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець — Київ-Ніжин, 2010. — 247 с; *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття.* Історичні нариси у двох книгах / ред. колегія: В.А. Смолій (гол. колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець та ін. — Книга друга / О.Є. Лисенко, Т.В. Вронська, Т.С. Першина та ін. — К., 2011. — 943 с.

³ *Армстронг Дж.* Украинский национализм. Факты и исследования / пер. с англ. П.В. Бехтина. — М., 2008. — 368 с; *Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер; пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. — К., 2010. — 368 с; *Мотука Г.* Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. — Warszawa, 2006. — 720 stron.; *Мотука Г.* Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр. / автор, пер. з пол. А. Павлишина, післямова д. і н. І. Льюшина. — К., 2013. — 360 с

⁴ *Жилюк В.М.* Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941-1955 рр.: монографія. — Рівне, 2008. — 308 с

⁵ *Ковальчук І.В., Стельникович С.В.* Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року. — Житомир, 2011. — 188 с

- ⁶ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: збірник документів і матеріалів. — Львів-Київ, 2001. — С XVII.
- ⁷ Там само. — С 224-225.
- ⁸ Ковальчук І.В., Стельникович С.В. Назв, праця. — С 85.
- ⁹ Українське державотворення. — С 225.
- ¹⁰ Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області *{далі — АУ СБУ ЖО}*. — Припинений фонд *{далі — П. ф.}*, спр. 28839, арк. 24.
- ¹¹ Другий Зимовий похід: Листопадовий рейд: Базар. — К., 1995. — С 225.
- ¹² АУ СБУ ЖО. — П. ф., спр. 28839, арк. 14-21.
- ¹³ Державний архів Житомирської області *{далі — ДАЖО}*. — Ф. Р-5013, оп. 1, спр. 2963 в 2 т. Т. 1. 63 арк.
- ¹⁴ АУ СБУ ЖО. — П. ф., спр. 28839, арк. 19 зв.
- ¹⁵ АУ СБУ ЖО. — П. ф., спр. 30338, арк. 92-97 зв., 103-154.
- ¹⁶ АУ СБУ ЖО. — Основний фонд *{далі— О. ф.}*, спр. 8868, арк. 17 зв.
- ¹⁷ Жилюк В.М. Назв, праця. — С. 50.
- ¹⁸ ДАЖО. — Ф. П-211, оп. 1, спр. 91, арк. 43, 46.
- ¹⁹ Ювілейна книга: Житомирському державному університету імені Івана Франка — 85 років: історичний нарис. — Житомир, 2004. — С 45.
- ²⁰ АУ СБУ ЖО. — П. ф., спр. 29654, арк. 34-35.
- ²¹ Там само. — Арк. 32.
- ²² Українське Слово (Житомир). — 1941. — 14 серп.
- ²³ АУ СБУ ЖО. — П. ф., спр. 28839, арк. 29зв.-30.
- ²⁴ КентійА.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941-1942 рр. — К., 1999. — С. 54.
- ²⁵ Друга світова війна в історичній пам'яті України. — С 139.
- ²⁶ ДАЖО — Ф. Р-1151, оп. 1, спр. 2, арк. 2 зв.
- ²⁷ Жилюк В. Назв, праця. — С 93.
- ²⁸ АУ СБУ ЖО. — П. ф., спр. 30391, арк. 21,14 зв., 38, 11 зв.
- ²⁹ Державний архів Рівненської області *{далі — ДАРО}*. — Ф. Р-30, оп. 1, спр. 20, арк. 17.
- ³⁰ АУ СБУ ЖО. — П. ф., спр. 30391, арк. 12 зв.
- ³¹ ДАЖО. — Ф. Р-1151, оп. 1,спр. 14, арк. 14 зв.
- ³² Галузевий державний архів Служби безпеки України *{далі — ГДА СБУ}*. — Ф-13, спр. 372. Т. 29, арк. 320.
- ³³ АУ СБУ ЖО. — П. ф., спр. 30121, арк. 18.
- ³⁴ Там само. — Арк. 65.
- ³⁵ Жилюк В. Назв, праця. — С 93.
- ³⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Київ-Торонто, 2006. — Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944-1946. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, С Кокін. — С 939.
- ³⁷ Вовк О. Диверсійна група УПА «Схід» // Український визвольний рух. — Львів, 2012. — 36. 17. — С 364-366.

В статье предоставлен обобщенный социально-политический портрет отдельных представителей руководящего состава оуновского подполья на Житомирщине в 1941-1943 годах. Доказана безосновательность обвинений оуновцев в «буржуазном» происхождении.

Ключевые слова: Житомир, ОУН, подполье, происхождение, провод, репрессии.

This paper presents a generalized social and political portrait of some senior staff members of OUN underground Zhytomyr Region in 1941-1943 years. Proved unfounded accusations OUN «bourgeois» origin.

Keywords: Zhitomir, OUN, underground, origin, leadership, repression.